

Суржик як іманентна властивість звукового образу українського радіомовлення

Мірошниченко П. В.,
к. філол. н., доцент,
докторант
Інституту журналістики
КНУ імені Тараса Шевченка

Мета статті – обґрунтувати погляд на суржик як іманентну з від’ємними рисами властивість звукового образу українського радіомовлення. У науковій розвідці використано метод аналізу актуальної наукової інформації з галузей медіалогії, соціо-, етнолінгвістики, культури мови та стилю, мовної політики стосовно теми, що посприяло виробленню її концепції. Було застосовано методи інтерпретації даних соціологічних, фонетико-фонологічних досліджень, онлайн-опитування, моніторингу ефірів усеукраїнських радіостанцій для увиразнення способів і форм репрезентації суржику в звуковому образі українського радіо загалом як каналу національної ідентифікації слухацької аудиторії, так і конкретних радіостанцій і програм, з’ясування ставлення слухачів до мішаного українсько-російського мовлення в радіоефірі.

Основна причина формування суржику полягає в психокомплексі, поширеному серед чималої кількості українців, що виник за умов тривалої мовної диглосії, нерівноправності української та російської мов у колоніальний період соціокультурного розвитку України. Основні риси суржику – неконтрольованість з боку мовця та хаотичність і безсистемність як мовного явища. Незважаючи на загалом негативне ставлення слухачів до суржику в радіоефірі, він досі є потужним засобом дискримінації української мови та культури, формування в масовій аудиторії сприйняття української мови як неповноцінної, «низької», «некультурної». Суржик у програмах комерційних радіостанцій використовується як певний стильовий прийом, особливість ідіолекту героя / ведучого програми, символізуючи певний психо-, соціотип, начебто поширений в українському суспільстві. Суржик у звуковому образі українського радіо є його іманентною властивістю, відображаючи дискриміноване становище української мови та культури.

Ключові слова: радіомовлення; звуковий образ; суржик; білінгвізм; національна ідентичність.

Surzhyk as a Basic Property of Sound Image of Ukrainian Radio Broadcasting

Miroshnychenko Pavlo,
Candidate of Philological
Sciences, Principal Lecturer,
Post-Doctoral Candidate of
Institute of Journalism,
National Taras Shevchenko
University of Kyiv

The aim of the paper is to substantiate an approach to “surzhyk” as a negative basic property of sound image of Ukrainian radio broadcasting. The concept of the study was based on the method of analysis of actual scientific information in the sphere of medialogy, socio- and ethno-linguistics, culture and style of language, language policy related to the issue. The methods of interpretation of sociological data, a phonetic-phonological analysis, online surveys, monitoring of Ukrainian radio programs are used in this paper. These methods helped to describe the ways and forms of “surzhyk” representation in the sound image of Ukrainian radio broadcasting in general as a channel of national identification of radio listeners and specific radio stations and programs. Also these methods allowed finding out the attitude of listeners to the mixed Russian-Ukrainian speech in radio broadcasting.

The main reason for “surzhyk” formation is inherent psychological complex in many Ukrainians, which emerged under conditions of prolonged linguistic diglossia, inequality of Ukrainian and Russian languages in terms of colonial period of socio-cultural development of Ukraine. The key features of “surzhyk” are uncontrollability on a part of the speakers and chaotic and



unsystematic nature as linguistic phenomena. Despite the general negative attitude of the radio listeners to “surzhyk” it is still a powerful tool for discrimination of the Ukrainian language and culture, forming perception of Ukrainian language as inadequate, “uncultured”, “imperfect” in mass audience.

“Surzhyk” is used in the programs of commercial radio stations as a certain stylistic means, a feature of hero’s/presenter’s idiolect, symbolizing a certain psychological, social type as if it is widespread in the Ukrainian society. In the sound image of Ukrainian radio broadcasting “surzhyk” is its basic characteristic, reflecting disadvantaged position of Ukrainian language and culture.

Keywords: radio broadcasting; sound image; surzhyk; bilingualism; national identity.

Онлайн-технологии телевидения в Интернете

Мірошніченко П. В.,
к. філол. н., доцент,
докторант Інститута
журналістики КНУ
імені Тараса Шевченка

Цель статьи – обосновать взгляд на суржик как имманентное с отрицательными чертами свойство звукового образа украинского радиовещания. В статье использован метод анализа актуальной научной информации из отраслей медиалогии, социо-, этнолингвистики, культуры речи и стиля, языковой политики по теме исследования, что способствовало выработке ее концепции. Были также применены методы интерпретации данных социологических, фонетико-фонологических исследований, онлайн-опроса, мониторинга эфиров всеукраинских радиостанций для характеристики способов и форм репрезентации суржика в звуковом образе украинского радио как канала национальной идентификации аудитории, так и конкретных радиостанций и программ, выяснения отношения слушателей к смешанной русско-украинской речи в радиоэфире.

Основная причина формирования суржика заключается в психо-комплексе, который возник в условиях длительной языковой диглоссии, неравноправия украинского и русского языков в колониальный период социокультурного развития Украины и распространился среди немалого количества украинцев. Основные черты суржика – неконтролируемость со стороны говорящего, хаотичность и бессистемность как языкового явления. Несмотря на негативное отношение слушателей к суржику в радиоэфире в целом, он до сих пор является мощным средством дискриминации украинского языка и культуры, формирования у массовой аудитории восприятия украинского языка как неполноценного, «низкого», «некультурного». Суржик в программах коммерческих радиостанций используется как некий стилизованный прием, особенность идиолекта героя / ведущего программы, символизируя определенный психо-, социотип, распространенный в украинском обществе. Суржик в звуковом образе украинского радио является его имманентным свойством, отражая дискриминированное положение украинского языка и культуры.

Ключевые слова: радиовещания; звуковой образ; суржик; билингвизм; национальная идентичность.

Вступ. Одним з особливо поширених заходів із розхитування мовностилістичних норм сучасної української літературної мови в радіо-та телевізійному ефірі можна вважати таке складне для вичерпного наукового аналізу й чіткої типологізації явище, як суржик. Слово «захід» вжито не випадково, адже використання елементів мішаного українсько-російського

мовлення в програмах аудіовізуальних, а також соціальних медіа має, здебільшого, цілком свідомий характер. Суржик у цьому разі являє собою певний стилістичний прийом, особливість ідіолекту героя програми, символізуючи певний психо-, соціотип, начебто поширений в українському суспільстві. Герой власним мовленням може викликати широкий спектр емоцій у



слухача / глядача: від доброзичливого гумору до ледве погамованої люті. Щоб перекоонатися в цьому, варто ознайомитися хоча б із коментарями в соціальній мережі «Фейсбук» до дописів таких авторів, як Татуся Бо, Дід Панас та ін., які свідомо вживають суржик, доносячи споживачам інформацію найрізноманітнішого за важливістю змісту.

Суржик має неймовірно високу кількість як прихильників, так і ворогів. Сьогодні він є потужним концептом масової культури. Згадаймо хоча б сценічний образ «Верка Сердючка», телевізійного «героя» Віталюку, ідіолект багатьох персонажів п'єси Леся Подерев'янського, мовлення деяких сучасних популярних письменників, передусім Ірени Карпи, тощо. Останні соціологічні та соціолінгвістичні дослідження, що мають на меті виявити особливості мовної ситуації в Україні, все частіше оперують поняттям «суржик» на означення ймовірної рідної мови респондентів, незважаючи на глибокі сумніви мовознавців у точності такого найменування. Знаменно, що неабияке число опитуваних обирає суржик як варіант відповіді на питання про власну рідну мову. Мішане мовлення не лишає байдужим нікого в Україні, відповідно виступаючи чудовим засобом маніпулятивного впливу, який активно використовують масмедіа, віддзеркалюючи стан мовно-культурного розвитку суспільства та закорінюючи в масову свідомість негативні щодо «українського» стереотипи й установки.

Водночас не можна не відзначити брак у сучасних медійних дослідженнях спроб проаналізувати феномен суржику в контексті особливостей мовної політики держави в діяхронічно-синхронічному аспекті, виявити специфіку його репрезентації в звуковому образі українського радіомовлення, встановивши причини його поширення та певного зростання популярності як не власне мовного, а соціокультурного явища. Тому вважаємо тему цієї наукової розвідки актуальною, а вищеперелічені прогалини медіазнавчого вивчення мішаного українсько-російського мовлення – її завданнями. Мета ж статті – обґрунтувати погляд на суржик як іманентну з від'ємними рисами властивість звукового образу українського радіомовлення.

Теоретичне підґрунтя. Наукове зацікавлення мішаним українсько-російським мовленням має не надто велику історію. Філологи, насамперед фахівці з культури мови та стилю, звернули увагу на суржик як негативне явище в структурі мовної свідомості, мовної компетенції особистості лише в другій половині ХХ ст. Ця увага була вкрай невеликою, адже спроби виявити не власне негаразди мовної культури українців, а їхні причини (тривала мовно-

культурна асиміляція, посилена, зокрема за допомогою медіа, русифікація тощо) становили неабияку небезпеку для науковця тих часів, тому що суперечили поширеній у мовній політиці СРСР тезі про гармонійну двомовність неросійських народів держави. Її розпад надав студіям, присвяченим природі та специфіці побутування мішаного українсько-російського мовлення, методологічної стрункості, емпіричної обґрунтованості та певної міжгалузевості, адже до досліджень долучилися фахівці з соціо-, психо- й етнолінгвістики – галузей науки про мову, що розпочали власне становлення й активне функціонування в незалежній Україні. Тут слід назвати особливо результативні та певною мірою дискусійні праці як українських лінгвістів – дослідників мішаного українсько-російського мовлення (Л. Масенко, О. Селіванової, Л. Ставицької, В. Труба та ін.), так і зарубіжних (А. Братського, С. дель Гаудіо, М. Мозера).

Варто зауважити, що в медіалогії інтерес до суржику не надто високий. Здебільшого він є предметом дослідницького зацікавлення з боку нормативістів, фахівців з культури мови та стилю. Серед спроб виявити ознаки суржику, визначити потужність впливу на мовну компетентність і культуру мовлення як пересічних громадян, так і професійних журналістів варто назвати праці А. Коваль [1], А. Капелюшного, О. Пономарева [2], О. Сербенської [3] та ін. На важливу роль високої мовної культури, мови як найприроднішого каналу національної ідентичності, крайню потребу для українського суспільства трансляції ціннісного розуміння мовно-культурних аспектів буття мас-медійними засобами вказують Л. Василик [4], В. Лизанчук [5], І. Михайлин [6], М. Нагорняк та ін.

Методи дослідження. У статті використано метод аналізу актуальної наукової інформації з галузей медіалогії, соціо-, етнолінгвістики, культури мови та стилю, мовної політики стосовно теми розвідки, що посприяло виробленню її концепції. Було застосовано методи інтерпретації даних соціологічних, фонетико-фонологічних досліджень, онлайн-опитування, моніторингу ефірів усеукраїнських радіостанцій для увиразнення способів і форм репрезентації суржику в звуковому образі українського радіо загалом як каналу національної ідентифікації слухачької аудиторії, так і конкретних радіостанцій і програм, з'ясування ставлення слухачів до мішаного українсько-російського мовлення в радіоефірі.

Результати дослідження. Про те, що поширення так званої «креолізованої» мови в Україні набуло загрозливих масштабів, заявляє багато науковців, переважно мовознавців, насамперед фахівців з культури мови, нормативістів. А про

те, що популярні серед українців телебачення й радіомовлення, які закріплюють в масовій свідомості моделі, серед іншого й мовної, поведінки, ведуть перед у цьому процесі, не є таємницею ні для кого. Так, І. Ціхоцький констатує, що «сучасний суржик переріс стилістичний діапазон ужиткового мовлення і впевнено проникає в літературні і музичні тексти, мову телебачення і преси, чому активно сприяє постмодерна рецепція дійсності в українській мистецькій парадигмі та шоу-бізнесі» [7, 289]. Між іншим, дослідник наводить декілька «стереотипних міфологем» пов'язаних із суржи́ком, які, на його думку, перешкоджають мовознавцям і моволобам вдаватися до однозначних і безальтернативних заходів боротьби з мішаним мовленням, адже жоден із них не є ні однозначним, ні безальтернативним, позаяк суржик укорінений у мовну свідомість не одного покоління носіїв і користувачів мови та не має однастайності серед лінгвістів у підходах до його кваліфікування.

На думку Л. Томіленко, що посиляється на дослідження українських соціолінгвістів, процес зародження та розвитку «суржику» як наслідку змішування двох мовних систем, в українському контексті – української та російської, припадає на кінець XXVII – початок XXVIII ст. На підставі історичних фактів науковець наводить основні причини появи «суржику»: «1) приєднання південно-східних і центральних українських земель до Російської імперії; 2) упровадження російської мови в адміністративну сферу й освіти, подальші заборони на друкування українських книг, викладання українською мовою тощо; 3) переселення народів у радянські часи; 4) урбанізація; 5) суміжність територій двох держав; 6) близькість мов та ін.» [8, 69].

Австрійський славіст і соціолінгвіст М. Мозер, трактуючи суржик як мішане українсько-російське мовлення, виділяє в процесі його лінгвістичного препарування два основні підходи. Перший із них цілком укладається в рамки нормативістського, що був започаткований і донині популярною роботою Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (1970 р.) і продовжений працею «Антисуржик» О. Сербенської (1994 р.) Другий підхід датований кінцем 90-х років минулого століття й ознаменований соціо-, антрополінгвістичними дослідженнями, зокрема М. Флаєра, М. Вахтіна, Л. Біланюк, С. дель Гаудіо та ін., які є спробами вивчати суржик «з виразно ненормативної перспективи» [9, 28]. У рамках останнього науковці на підставі польових досліджень прагнуть визначити складники суржику як мовної системи з певною логікою власної побудови та функціонування, субмови, мовного коду з чітким стилістичним регістром

використання.

Водночас є група мовознавців (Л. Масенко, А. Братський та ін.), що заперечують доцільність надання суржику статусу мови, мовного коду, мовної системи, адже сам процес його творення не має ні логіки, ні системності. Так, зокрема, Л. Масенко, пов'язуючи суржик із постколоніальним статусом української культури, наголошує, що в ньому переважає «безсистемне, хаотичне поєднання елементів двох мов», отже, суржик – це «субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу» [10, 31]. На основі соціолінгвістичних спостережень дослідниця зробила висновки, які підважили доволі популярну з-поміж багатьох філологів думку про те, що суржик є певним різновидом інтерферованого мовлення, утворення та функціонування якого цілком логічне за умов білінгвізму. Л. Масенко переконана, що «суржикове мовлення представляє третій тип мовної поведінки (повна інтеграція мовних кодів, змішування мов – ПМ), що на шкалі мовних змін перебуває на протилежному від координативного, або збалансованого, білінгвізму полюсі. Якщо в свідомості носіїв координативного білінгвізму дві мовні системи співіснують автономно (...), то в свідомості носіїв суржику немає чіткого розрізнення двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов» [11, 76]. Науковець додає проблему творення та функціонування суржику, як і сучасного інтерферованого українського мовлення, у різних соціальних і суспільно-політичних умовах: «Суржик виник внаслідок пристосування україномовних осіб до російськомовного оточення, їхніх намагань перейти на російську мову стихійно-практичним, свідомо не контрольованим шляхом, тоді як сучасне українське мовлення російськомовних у побутовому спілкуванні осіб формується в результаті свідомих зусиль оволодіти другою мовою шляхом її вивчення. Для постання зворотного суржику немає основних умов, що спричиняють змішування мов, зокрема психологічний чинник відчуття меншовартості своєї мови стосовно панівної мови оточення» [11, 77]. Саме в цьому психоконкомплексі, поширеному серед чималої кількості українців, що виник за умов тривалої мовної диглосії, нерівноправності української та російської мов у колоніальний період соціокультурного розвитку України, більшість дослідників суржику вбачає основну причину його формування. Л. Масенко, посиляючись на дані територіального поширення суржикового мовлення, стверджує, що «змішаний українсько-російський ідіом формується як перехідний від українського до російського мовлення і доводить асиметричний характер взаємодії двох

контактних мов – вплив російської мови на українську виявляє значно більшу потужність, що призводить до розмивання як стандартного, так і діалектного узусу української мови і формування деградованих змішаних форм мовлення, що мають властивості тимчасових утворень, перехідних до російськомовного спілкування» [11, 81].

Окремо слід зупинитися на аспекті неконтрольованості суржику з боку його носіїв, що, поряд із виявленою мовознавцями хаотичністю в процесі творення мішаного мовлення, надає цілкомвірогідні пояснення щодо складності і часто неможливості для монолінгва опанувати суржик і досконало ним оперувати. Так, спираючись на праці дослідників білоруської трасянки (аналога українського суржику), Л. Масенко зазначає, що «хаотичність, яка спостерігається в процесах змішування елементів контактних мов і в білоруському, і в українському мовленні гібридного типу, свідчить про те, що в свідомості його носіїв немає чіткого розрізнення двох мов як самодостатніх мовних утворень – білоруська й російська або ж українська й російська сприймаються як спільне, недиференційоване джерело мовних засобів, що його носій трасянки чи суржику використовує, не контролюючи своє мовлення і довільно добираючи та сполучаючи форми обох мов» [11, 79], що дає підстави вважати суржик сукупністю ідіолектів. Натомість М. Мозер піддає сумніву панівну думку про те, що суржик як ідіолект поширюється серед представників певних соціальних груп, тобто є, певною мірою, соціолектом: «починаючи з постановки нової української літературної мови, справді було й досі є характерним для названих «певних верств населення», це те, що дуже багатьом носіям української мови (...), внаслідок відомих історико-соціолінгвістичних причин, бракувало й досі бракує досконалої обізнаності в українській літературній мові, зокрема вміння вільно користуватися нею тоді, коли цього вимагає комунікативна ситуація» [9, 32].

Власне, спроби дослідників визначити чіткі критерії класифікації суржику, за якими його можна відокремити від виявів інтерферованого й діалектного мовлення, поки що не можна назвати вдалими. Переважна більшість труднощів пов'язана саме з неконтрольованістю з боку самого мовця власного мовлення, а також неможливістю фахівця виявити, на якому мовному рівні трапляється найбільше порушень. Як зазначає Л. Томіленко, «важливим залишається питання визначення ознак суржику, який, звичайно, не є російською мовою – адже в ній діє фонетико-граматична система української мови і, крім того, «іноді» трапляються українські слова. У той же час це і не українська мова, оскільки в ній час від

часу проглядає лексичний субстрат російської. Суржик виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код у людей з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних і комунікативних сферах» [8, 76]. М. Мозер також ставить питання, «де саме на спектрі між «чистими» українською й російською мовами починається сфера «суржику»?» [9, 30]. «Звичайно, коли йдеться про сфери поза фонетикою і фонологією, про «суржик» уже говорять з більшим переконанням» [9, 30]. Сам дослідник зауважує геть розмиті критерії визначення мовлення як «суржикового», «адже і науковці, і ненауковці з цілковитою слушністю водночас таки не сприймають як «суржик» будь-який випадок українського мовлення, в якому трапляються поодинокі росіянізми (і навпаки)» [9, 31].

Дослідження В. Труба, Л. Ставицької, О. Горошкіної, М. Мозера та ін. доводять, що фонетико-фонологічна система української мови в суржику зазвичай лишається незмінною, а найбільших мутацій зазнає лексичний рівень, на якому й виникають «суржикізми» – «адаптовані українською мовою некодифіковані гібридні форми, сформовані на основі російської широковживаної лексики. Їхній реєстр, як і сам суржик, достатньо мінливий, чітко не окреслений» [8, 77]. Якщо говорити про найпоширеніші ознаки мішаного мовлення на конкретних мовних рівнях, то на рівні граматики, за спостереженнями В. Труба, найчастіше користувачі суржиком неправильно утворюють найвищий ступінь порівняння прикметників, використовуючи російську підсилювальну частку «самий». Так само часто «суржикомовці» не можуть дати ради з випадками граматичного керування, наприклад, «хочу повідомити вас» замість «повідомити вам». Як зазначає Л. Томіленко, «також спостерігається певна суфіксальна російська «експансія» й утворення неіснуючих дієприкметників (незакомпостируваний талон права на проїзд не дає, Всі сидять в цьому залі... і т. ін.). Варто також зазначити, що досить поширеним в усному (а інколи навіть писемному) мовленні, особливо в російськомовних громадян, є вживання неправильних закінчень іменників у місцевому відмінку разом з прикметниками, числівниками, займенниками (помилково використовують закінчення давального відмінка, що позначено впливом російської мови). Наприклад: По багатьом каналам', По вулицям Києва', Ходили по всім хатам і т. ін.» [8, 77].

О. Проценко, проаналізувавши численні випадки спонтанного, насамперед ефірного (радіо- та телевізійного) мовлення, встановила особливості самокорекції мовців і виявила найпоширеніші

типи мовленнєвих помилок, пов'язаних передусім з явищем мовної інтерференції. Дослідниця наголошує на першорядності індивідуального вибору мовця в процесі виправлення власних помилок у ситуації непередбаченого мовлення. Цей вибір залежить від багатьох чинників: мовної компетенції комуніканта, його уявлень про статус кожної з мов, які функціонують в одному середовищі, від умов комунікації, врешті-решт. Детально вивчивши варіанти ефірного діалогічного мовлення, науковець встановила, що комуніканти найчастіше коригують зміст власного спонтанного виступу, а не форму, тобто самокорекція на лексичному та синтаксичному рівнях є важливішою для українськомовних мовців. Дослідниця пояснює це підвищенням прагматичної мети висловлювання українською мовою. Інтерфе́рами на акцентологічному та фонетико-фонологічному рівні майже не виправляються. О. Проценко зауважує, що «вектор інтерферентних акцентологічних змін в українському мовленні засвідчує переважання – приблизно у чотири рази – процесу централізації наголосу, що відповідає акцентологічній специфіці російської мови» [12, 16].

Результати моніторингу ефіру всеукраїнських комерційних радіостанцій, які проводить автор цієї статті від 2015 р., підтверджують справедливості висновків О. Проценко про найменшу увагу ведучих і журналістів до власних фонетико-фонологічних помилок під час імпровізованого виступу. Серед типових інтерфе́ром, зафіксованих у мовленні радіоведучих каналів «Хіт-FM», «Шансон» і «Русское радио», на фонетико-фонологічному рівні варто відзначити: послідовне оглушення дзвінких приголосних, переважання губно-зубного [в], ігнорування [ў], пом'якшення шиплячих, зокрема вимова [шч] як [шг], «ковтання» закінчень слів і словосполучень, редукція ненаголошених голосних тощо. З-поміж акцентуаційних помилок ведучих і журналістів популярних українських радіостанцій слід назвати схильність ставити наголос за традицією російської мови: [догові'р], [ку'хонний], [середиг'на] та ін. Ці приклади свідчать про високий інтерферентний вплив російської мови на звуковий образ української.

О. Проценко підкреслює негармонійність двомовної ситуації в Україні, промовистим фактом якої є наявність етапу перекладу в генеруванні висловлювання комунікантів. Дослідниця зазначає, що «аналіз українськомовних дискурсів представників різних соціальних груп в аспекті взаємодії української та російської мов свідчить про переважання некоординативного типу білінгвізму (інтерферентні явища засвідчені у 97 % проаналізованих дискурсів, отриманих

методом суцільної вибірки з передач відповідного жанру)» [12, 17]. Водночас специфічні характеристики самокорекції мовців (у 56% виступів інтерфе́рами були виправлені) свідчать про підвищення соціального статусу української мови: «самокоригування у мовленні білінгвів, спрямовані на подолання інтерферентного впливу, в умовах немонолінгвальної мовної ситуації вказують на те, що, крім інформативної функції, українська мова наділяється її носіями ще й прагматичною вагою» [12, 19].

Проаналізувавши зразки мовлення інформантів – носіїв суржику, М. Мозер доходить висновку про те, що «варіація форм і їхніх комбінацій навіть в одного мовця «суржику» (...) така висока, що будь-яка грамати́ка або словник «суржику» були б приречені на збирання фактично всіх можливих найрізноманітніших форм українських і російських ідіом, що можуть брати участь у тому непередбачуваному сценарії змішування й переми́кання кодів, що відбувається в «суржику». Таким чином, вони б стали описами постійного, непередбачуваного «метастазування», що відбувається в усіх вельми індивідуальних «суржиках». Мовці всіх цих різних «суржиків» розуміють одне одного лише тоді, коли вони перебувають в усіх репертуарах обох мов, які беруть участь у сценарії змішування й переми́кання кодів» [9, 50]. Це спостереження дало змогу дослідникові встановити, що «суржик» – це не мова, але спосіб мовлення. Годі вирішити, які з форм, що трапляються в «суржику», нібито не притаманні «суржикові», бо вони або українські або російські» [9, 50].

Цікавими є висновки фахівців-філологів щодо заходів боротьби з суржи́ком, а часом – щодо доцільності боротьби з ним як такої. Л. Томіленко, наприклад, зауважує, що «в сучасних умовах, доки українська мова як державна не посіла належного місця в країні, громадяни не усвідомили її державотворчого значення, не відчули потреби оволодіти нею на належному рівні, гостро ставити питання про суржик і різко критикувати суржикомовних не варто, оскільки можна завдати нашій мові ще більшої шкоди» [8, 80]. Водночас дослідниця переконана, що проблеми функціонування та поширення мішаного українсько-російського мовлення не є сферою інтересів виключно лінгводидактики та лінгвістичної ортології, адже являє собою феномен глибокої та малодослідженої соціально-психологічної природи, тісно пов'язане як з індивідуальною, так і колективною мовною свідомістю. М. Мозер вважає, що в державній мовній політиці не варто звертати увагу на таке явище, як суржик, оскільки воно вкрай мінливе і безсистемне. Держава натомість «має дбати про те, щоб і мовці цих «суржиків» мали нагоду

якнайкраще засвоювати (державну) українську літературну мову, щоб правильно вживати її тоді, коли це доречно» [9, 52].

Телебачення та радіомовлення при цьому мають виступати надійним джерелом мовних знань і вмінь. Однак протягом кількох десятиріч років тоталітарна влада в різний спосіб сприяла посиленню в українському суспільстві некоординативного білінгвізму, зменшенню соціального престижу української мови, за допомогою цілеспрямованої політики в галузі масової інформації зокрема. На думку Л. Масенко, «потужне знаряддя русифікації радянська влада отримала з появою в 1950-х роках телебачення, яке, поряд із радіо, дало їй змогу посилити й прискорити процеси мовно-культурної уніфікації народів СРСР, що за часів Брежнєва втілювалось у тезу про постання « нової історичної спільноти – радянського народу ». Проте експансіоністські проекти Кремля, спрямовані на поширення свого політичного впливу в інших країнах, примушували владу терпіти присутність національних культур у республіках. Але місцеві культури в жодному разі не мали конкурувати на рівних з російською культурою, яка виконувала інтеграційну функцію злиття « братніх націй » у « єдиний радянський народ » [13, 83]. Дослідниця наводить приклади мовно-культурної дискримінації українців як цілеспрямованої політики, посиляючись на тематику та проблематику власне українського телебачення 70-х років ХХ ст. Його програмний продукт, адресований переважно жителям села, мусив формувати в свідомості споживача чітке співвідношення між нецікавим, неактуальним і українською мовою та культурою.

У радіомовленні, зокрема місцевому, на той час неухильно зростає кількість програм російською мовою, а виступи на захист українськомовного слухача та, власне, передач українською мовою з боку самих журналістів більш-менш суворо каралися. Як згадує диктор Запорізького обласного радіо, автор і ведучий багатьох програм В. Федина, він сам ледь не став « жертвою системи » в боротьбі за українську мову в радіоефірі – журналіста « запросили » на « розмову » до обкомупартії з приводу одного листа. Радіоведучий пригадує, що « лист був коротким. І йшлося в ньому про те, що диктор обласного радіо Василь Федина виявляє неправильне розуміння національної політики КПРС, у темних фарбах бачить становище Радянської України, а тому в приватних розмовах говорить про русифікацію українського народу (...) А ще в тому листі писалося, що Василь Федина не хоче брати до уваги своєрідності запорізького краю, де так багато росіян, і на виробничих нарадах ратує за збільшення на обласному радіо обсягу

мовлення українською мовою » [14, 23].

Поряд зі зростанням числа російськомовних програм на радіо в той час активно поширюється практика двомовності в межах однієї програми, одного ефірного виступу. Йдеться не про започатковану вже комерційним українським радіомовленням 90-х років і поширену в 2000-х « моду » на ведучих передачі, кожен із яких говорить своєю, прописаною сценарієм, мовою, що набула на сьогодні статусу « мовної шизофренії » (Ю. Шевчук), опанувавши сферу аудіовізуальних медіа в Україні загалом. У 70-х роках у практику радіомовлення вводився прийом « неперекладання » виступу російськомовного героя, учасника програми, що в непрямий спосіб нав'язувало слухачеві переконання в доконечній потребі розуміти та знати російську мову.

Надзвичайно потужним засобом дискримінації української мови та культури, навіювання масовому глядачеві / слухачеві ставлення до української мови як до неповноцінної, « низької », « некультурної » виступав і, на жаль, виступає й досі мовний репертуар певних телевізійних і радіоперсонажів. Л. Масенко розглядає в річищі маніпулятивної стратегії тоталітаризму з дискримінації української мови доволі популярний комедійний дует Штепселя й Тарапуньки, « в якому Тарапунька грав роль суржикомовного дурника, а Штепсель – розумного й розважливого російськомовного партнера, що керував поведінкою Тарапуньки, постійно виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. У такий спосіб українська мова Тарапуньки, роль якої виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської, протиставлялось останній як мова ненормативна й смішна порівняно з « нормальною » і престижною російською. Призначенням цього гумористичного дуету було непомітне нав'язування масовій людині відповідного сприйняття двох мов і ставлення до них » [13, 84]. Дослідниця впевнена, що телебачення незалежної України так само активно експлуатує колоніальні стратегії мовно-культурної дискримінації українців через тиражування телевізійних образів « верок сердючок », « вітальок » та ін. Науковець слушно зауважує, що репрезентація « українськості » в сучасному розважальному телевізійному продукті за допомогою насаджених колоніальним минулим у масову свідомість українців стереотипів і установок про меншовартість і неповноцінність їхньої власної мови та культури набула неприпустимих для виховання поваги до них форм. Маніпулятивний антиукраїнський підтекст в образі Вітальки телеканалу « ТЕТ », який Л. Масенко справедливо вважає « втіленням крайнього ступеня українофобії », проявляється

не власне у зовнішній неохайності та недоумкуватості персонажа, а в специфіці його мовної партії. Дослідниця зауважує: «Говорить Віталька такою ж огидною, як він сам мовою. Ущербність скаліченого напівукраїнського мовлення Вітальки актор ще й увиразнює, потворно розтягаючи рот. Усі інші численні персонажі цього скетчу, крім матері Вітальки, такої ж недоумкуватої почвари, як і він, говорять стандартною російською мовою. Жодного персонажа, який би говорив літературною українською, в серіалі немає, відтак носіями буцімто української лишаються придуркуватий Віталік з такою ж неповноцінною матір'ю» [13, 87]. В такий спосіб у підсвідомість масового глядача вкладається уявлення про українську мову як мову «неповноцінних маргіналів» [13, 87].

Українське радіомовлення тоталітарного періоду загалом дбало про розведення мов у програмах і виступах, їхню чистоту та нормативність, відповідність стандарту літературних. Щоправда, І. Мащенко подає один цікавий приклад використання мішаного мовлення у програмі Всесоюзного радіо в листопаді 1977 р. Ідеться про «оригінальний» звуковий образ нової версії п'єси «Дніпрельстан» (1930 р.). І. Мащенко зазначає: «Якщо в спектаклі 30-х років у центрі уваги був узагальнений образ ударної гідропоруди першої п'ятирічки, то автори радіоваріанту 70-х років пішли шляхом психологічно поглибленого дослідження описуваних подій (...) І ще одна суттєва відмінність двох радіопостановок: перша більше нагадувала репортаж, у ній широко використовувалася «натуральна» мова основних тогочасних будівничих Дніпрогесу – українських селян. У радіоспектаклі «Дніпрельстан-77» мова вже стала стилізованою під українсько-російський суржик, тим більше, що у виставі були зайняті виключно московські актори, які української мови не знали» [15, 264]. Цілком справедливою видається інтерпретація цієї специфічної риси звукового образу радіовистави не лише як стилістичного прийому (стилізація під українську мову на підставі уявлення про неї російського режисера), а й вияву маніпулятивної стратегії з мовно-культурної дискримінації українства.

Вживання мішаного мовлення в ефірі українських комерційних радіостанцій стало для деяких із них стильовою особливістю, певним засобом підвищення популярності програмного продукту серед найширших кіл аудиторії. Найпомітнішими прикладами свідомого використання суржику як ідіолекту автора та ведучого на радіо, провідного способу його саморепрезентації, каналу налагодження довірчих взаємин із масовим слухачем завдяки експлуатації мовного репертуару «простака», «селяка», «кумедного

хохла» можна вважати образи Ольги Цибульської («Русское радио») та Юрая Курая («Стильне радіо – Перець-ФМ»). Ведуча радіостанції «Русское радио – Україна» Ольга Цибульська зробила з рясно пересипаного суржикізмами мовлення осердя власної творчої манери, що послідовно експлуатується й у телевізійному ефірі, а саме в програмах молодіжного музичного каналу «М1». Амплуа «простакуватої дівки з перцем», «кумедної хохлушки-щебетухи» має викликати в слухача / глядача стійку асоціацію з навіяним маніпулятивними стратегіями з дискримінації української мови та культури тоталітарного минулого образом суржику як єдиної реальної мови українців, закріплюючи негативні українські етнічні та мовні автостереотипи, аж ніяк неможливі в сучасному духовно розвиненому суспільстві.

Письменник, автор і ведучий, щоправда в минулому, лінійних ефірів і програми «Літературний генделік» на «Стильному радіо – Перець-ФМ» Юрай Курай так само обрав для саморепрезентації естетику китчу. Мовний репертуар його персонажа відзначався неабиякою кількістю «суржикізмів», провідна мета якого полягала викликати позитивні емоції, подолати психологічні бар'єри між героєм програми й аудиторією, панібратською манерою спілкування створити атмосферу довірчих і теплих взаємин зі слухачами. Загалом, надто активне використання китчевого образу в українських аудіовізуальних і соціальних медіа, основним компонентом якого виступає мішане мовлення його втілювачів, справляє враження, що розважати аудиторію якось інакше, а не лише за допомогою суржику, запроваджуючи в масову свідомість дискримінаційні щодо української мови та культури загалом смисли, не має жодного сенсу.

Водночас варто зауважити, що онлайн-опитування, проведені автором у мережі «Фейсбук» 2015 та 2016 р., виявили загалом негативне ставлення до суржику в радіоефірі. Так, на запитання «Що найбільше Вас дратує в мовленні радіоведучих?» 32,4 % опитаних обрали саме «суржик». Відповідно, мішане мовлення опинилося на другому місці в списку негативних мовленнєвих подразників після «труднощів при доборі слів» 2015 р. На запитання в он-лайн-опитуванні 2016 р. «Ваше ставлення до суржику в ефірі?» було одержано 84 % негативних відповідей, тобто більшість.

Висновки. Використання суржику у звуковому образі українського радіомовлення має давню історію, пов'язану з маніпулятивними стратегіями держави з дискримінації мови й культури українців у період тоталітаризму та реалізацією рекреаційної мети в пост-

колоніальній масовій культурі сьогодення. Аудіовізуальні та соціальні медіа в Україні активно експлуатують мішане українсько-російське мовлення як стильовий прийом, особливість ідіолекту персонажів, засіб долаття психологічних бар'єрів між комунікатором і масовою аудиторією, закріплюючи в колективній свідомості негативні мовно-культурні автостереотипи українців. Наявність суржику у структурі звукового образу українського радіо загалом, конкретних програм зокрема, сприяє закоріненню в масовій свідомості уявлення, буцімто він – єдиний, масово-поширений варіант української мови, що за умов панівного в Україні некоординативного білінгвізму послаблює статус державної мови, посилюючи тенденцію до її сприйняття як соціально неprestижної. Націленість ЗМК, зокрема радіомовлення, на реалізацію розважальної функції за допомогою кітчу, суттєвим компонентом якого виступає суржик, сповільнює процес духовного розвитку українського суспільства, формуючи в колективному несвідомому образ української мови як неповноцінної, низької, сміховинної. Таким чином, можна вважати суржик іманентною з від'ємними характеристиками властивістю звукового образу українського радіомовлення, насамперед комерційного, що відображає специфіку розвитку та стан мовної свідомості українства, соціокультурної дійсності, позначеної впливом на неї етнопсихологічних травм, завданих українському суспільству тривалим колоніальним становищем національної мови та культури, послідовною та цілеспрямованою русифікацією, асиметричним білінгвізмом. Зростання соціального статусу державної мови в Україні, активізація розвитку й популяризація за допомогою мас-медіа інтердіалектів, зокрема міського українського койне, побутово розмовного мовлення, насамперед власне українського сленгу, підвищення рівня мовної компетенції та культури мови на радіо здатні з часом обмежити використання суржику в теле- та радіоефірі як стильового прийому, а також зразка для наслідування.

Подяки. Автор щиро вдячний науковцям, причетним до дослідження проблеми специфіки функціонування українських медіа, зокрема радіомовлення, за надану змогу залучити результати актуальних студій для написання цієї статті.

Список літератури

1. Коваль А. П. Слово про слово / А. П. Коваль. – К.: Радянська школа, 1986. – 384 с.
2. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради / Олександр Пономарів. – Київ: Либідь, 2001. – 240 с.

3. Сербенська О. Антисуржик: вчимося ввічливо поводитися і правильно говорити: навчальний посібник / О. Сербенська, М. Білоус, Х. Дацишин, Ю. Редько, Н. Станкевич та ін.; за заг. ред. О. Сербенської. – Львів: Вид-во Львів. нац. ун-та ім. І. Франка, 2011. – 257 с.

4. Василик Л. Є. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності : монографія / Л. Є. Василик. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 416 с.

5. Лизанчук В. В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка / В. В. Лизанчук. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 256 с.

6. Михайлин І. Національна ідентичність українців і журналістика / І. Михайлин // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору: Зб. наук. праць. – Тернопіль-Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – Т. 1. – С. 103-107.

7. Ціхоцький І. Антисуржик: у пошуках мовної ідентичності / І. Ціхоцький // Теле- та радіожурналістика. – 2012. – Випуск 11. – С. 288-290.

8. Томіленко Л. Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій / Л. Томіленко // Мовознавство. – 2014. – №4. – С. 69-81.

9. Мозер М. «Суржик» чи «суржики»? / М. Мозер // Українська мова. – 2016. – № 1. – С. 27-54.

10. Масенко Л. Суржик: між мовою і «язиком» / Л. Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 137 с.

11. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. / Л. Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.

12. Проценко О. В. Прагматична самокорекція комунікантів в українському спонтанному мовленні (на матеріалі теле- та радіотекстів) // Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / О. В. Проценко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2006. – 21 с.

13. Масенко Л. Т. Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської і пострадянської України / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 2013. – №5. – С. 83-88.

14. Федина В. Я. І голос той, і ті слова... / В. Я. Федина. – Запоріжжя, 2003. – 188 с.

15. Мащенко І. Г. Енциклопедія електронних мас-медіа : у 2 т. / І. Г. Мащенко. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Том перший: Всесвітній відеоаудіолітопис: дати, події, факти, деталі, коментарі, персоналії. – 384 с.

Надійшла до редколегії 19.06.17

References

1. Koval, A. P. (1986), A Word about the Word, Radianska shkola, Kyiv, 384 p.
2. Ponomariv, O. (2001), Culture of the Word: Linguistic-Stylistic Advices, Lybid, Kyiv, 240 p.
3. Serbenska, O., Bilous, M., Datsyshyn, Yu., Redko, N. & Stankevych, N. (Ed.) (2011), Antysurzhyk: Learning to Behave Politely and Speaking With Accuracy, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 257 p.
4. Vasylyk, L. Ye. (2010), Worldview Publicistic Writings of Modern Literary Periodicals: Conceptual Sphere of National Identity: a Monograph, Chernivtsi

National University, Chernivtsi, 416 p.

5. *Lyzanchuk, V. V.* (2008), *Genocide, Ethnocide, Linguicide of Ukrainian Nation: a Chronicle*, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 256 p.

6. *Mykhajlyn, I.* (2008), "Ukrainian national identity and journalism", *Creative and Organizational Peculiarities of Functioning of Modern Media Space: a Collection of Scientific Articles*, LA Piramida, Ternopil-Lviv, vol. 1, pp. 103-107.

7. *Tsikhotskyi, I.* (2012), "Antysurzhyk: in searching linguistic identity", *Tele- ta Radiozhurnalistyka [TV and Radio Journalism]*, vol. 11, pp. 288-290.

8. *Tomilenko, L.* (2014), "Surzhyk as an object of research and debate", *Movoznavstvo [Language Studies]*, vol. 4, pp. 69-81.

9. *Mozher, M.* (2016), "'Surzhyk' or 'surzhyks'?", *Ukrayinska Mova [Ukrainian Language]*, vol. 1, pp. 27-54.

10. *Masenko, L.* (2011), *Surzhyk: Between Language and "Yazykom"*, Publishing House "Kyievo-Mohylianska

academija", Kyiv, 137 p.

11. *Masenko, L.* (2010), *Essays on Sociolinguistics*, Publishing House "Kyievo-Mohylianska akademija", Kyiv, 243 p.

12. *Protsenko, O. V.* (2006), *Pragmatic Self-Correction of Communicants in Ukrainian Spontaneous Speech (On the Cases of TV and Radio Texts)*, Abstract of the PhD diss. (philol. sci.), Institute of Philology, National Taras Shevchenko University of Kyiv, 21 p.

13. *Masenko, L. T.* (2013), "Manipulation strategies of discrimination of Ukrainian language on TV in the soviet and post-soviet Ukraine", *Movoznavstvo [Language Studies]*, vol. 5, pp. 83-88.

14. *Fedyna, V. Ya.* (2003), *And That Voice and Those Words...*, Zaporizhzhya, 188 p.

15. *Mashchenko, I. H.* (2006), *Encyclopedia of Electronic Media: in 2 Vols*, vol. 1, Dyke pole, Zaporizhzhya, 384 p.

Submitted 19.06.17

